

پیش‌بینی ویژگی‌های اخلاقی و شخصیتی مورد تأکید اسلام مبنتی بر رفاه ذهنی دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد و دلالت‌های تربیت اقتصادی آن

وحید ارشادی *

آزاده ظفرمند **

زهرا خدادوست ***

زینب شیرزاد ****

چکیده

آموزه‌های اسلامی و تجارب بشری نشان می‌دهد این امکان وجود دارد که در زندگی هر انسانی، آسایش و رفاه مادی (رفاه عینی) حاصل شده، ولی به دلالتی احساس رضایتمندی از زندگی و شادکامی (رفاه ذهنی) حاصل نشود. پژوهش حاضر به دنبال تبیین این موضوع است که نهادینه کردن ویژگی‌های اخلاقی و شخصیتی مورد تأکید اسلام در کنار تربیت اقتصادی، ظرفیت این را دارد که علاوه بر تأمین رفاه عینی منجر به افزایش رفاه ذهنی شود. در این پژوهش با استفاده از روش توصیفی-پیمایشی و با استفاده از ابزار پرسش‌نامه و با روش نمونه‌گیری تصادفی از ۴۵۱ دانشجو از جامعه دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد، روابط بین ویژگی‌های اخلاقی و شخصیتی صبر، خلاقیت، اعتماد به نفس، عزت نفس و ریسک‌پذیری با رفاه ذهنی مورد بررسی قرار گرفته است. یافته‌های این مطالعه نشان می‌دهد ارتباط مستقیم معنی‌دار، میان متغیرهای مذکور با رفاه ذهنی وجود دارد؛ همچنین بر مبنای تحلیل رگرسیونی، اعتماد به نفس، صبر و عزت نفس به طور معناداری می‌توانند رفاه ذهنی دانشجویان را افزایش دهند. نظام تعلیم و تربیت هر جامعه‌ای به واسطه شناخت متغیرهای پیش‌بینی‌کننده معنادار در به وجود آمدن این حالت و با استفاده از ابزارهای خود، در جهت افزایش رضایتمندی از زندگی می‌تواند نقش خود را ایفا کند. واژگان کلیدی: رفاه ذهنی، صبر، عزت نفس، اعتماد به نفس، ریسک‌پذیری، خلاقیت، تربیت اقتصادی.

طبقه‌بندی JEL: I30, I31, A2, A20

* استادیار گروه اقتصاد اسلامی پژوهشکده مطالعات اسلامی در علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد (نویسنده مسئول)
v.arshadi@um.ac.ir

** کارشناس ارشد مطالعات برنامه درسی پژوهشکده مطالعات اسلامی در علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد،
azadehzafarmand@yahoo.com

*** دانشجوی دکتری اقتصاد ایران دانشکده علوم اداری و اقتصاد مشهد، دانشگاه فردوسی مشهد، پژوهشکده مطالعات
اسلامی در علوم انسانی
khodadoust92@gmail.com

**** دانشجوی دکتری آموزش عالی دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه اصفهان
z.shirzad@edu.ui.ac.ir
تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۲/۲۳ تاریخ تأیید: ۱۳۹۹/۰۶/۰۳

مقدمه

سیاست‌گذاران نظام آموزشی در کشورهای توسعه‌یافته، به اهمیت نقش خود در تربیت اقتصادی انسان در مقاطع مختلف تحصیلی، از مقاطع پایه تا سطوح آموزش عالی پی برده و برای آن برنامه‌ریزی کرده‌اند. آنها تلاش نموده‌اند بخشی از ابزارهای متنوع آموزشی و پرورشی را در جهت دستیابی به اهداف نظام اقتصادی خود درآوردند و پیشرفت اقتصادی خود را در تحقق اهداف نظام اقتصادی دنبال کنند (بدر، ۲۰۰۶).

مستندات بررسی این موضوع بین رشته‌ای در ادبیات اقتصادی و طبقه‌بندی این دانش^۲ (JEL)، تحت عنوان (Economic Education) جایگاهی را به خود اختصاص داده است (طغیان و پیغامی، ۱۳۹۵). در دنیای مدرن، فعالان آموزش و پرورش از فعالیت‌های یادگیری انتظار دارند تا بر توسعه شخصیتی و اخلاقی و نیز مهارت‌های فردی از قبیل خودمدیریتی، مهارت‌های شنیداری، تشویق به کوشش و تلاش، مقابله با شکست‌ها، مهارت‌های تحلیل انتقادی، مهارت‌های حل مسئله و خلاقیت، تفکر سیستمی، برنامه‌ریزی و سازماندهی، مهارت‌های تصمیم‌گیری، مهارت‌های مدیریت تغییر، ابهام، صبر و تحمل، مقابله با ناامیدی، همکاری با افراد مختلف با پیشینه فرهنگی متفاوت، کار گروهی، ریسک‌پذیری و مهارت‌های ارائه‌تمرکز نمایند (مذبوحی و همکاران، ۱۳۹۱).

طرح این موضوع در نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران نیز در سال‌های اخیر توسط تعدادی از متخصصان رشته اقتصاد، خود را در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش نظام جمهوری اسلامی ایران نشان داد. این سند نیز توصیه به تربیت اقتصادی و توانمند کردن نیروی انسانی در خلق فرصت‌ها و بهره‌گیری از توانمندی‌های خود در جهت کارآفرینی و ارزش‌آفرینی کرده است. تولید و مدیریت انواع سرمایه و ثروت مشروع و قانونی؛ تخصیص عادلانه منابع در سطح فردی، خانوادگی و اجتماعی؛ مسئولیت‌پذیری و آماده شدن نیروی انسانی برای مشارکت در فعالیت‌های اقتصادی در سطوح مختلف، از جمله انتظارات این نوع از تربیت می‌تواند باشد (سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، ۱۳۹۰، ص ۲۸). اما باید به این نکته توجه نمود که رفاه عینی با رفاه ذهنی متفاوت بوده و باید یکی از اهداف و آثار تربیت اقتصادی، افزون‌بر دستیابی انسان به رفاه عینی، دستیابی به رفاه ذهنی و احساس رضایتمندی از زندگی و شادکامی باشد.

در آموزه‌های تربیتی اسلام نیز دستیابی به نقطه آرامش و رضایتمندی از زندگی و شادکامی از اهمیت زیادی برخوردار بوده و آموزه‌هایی را برای رسیدن به این نقطه در اختیار انسان قرار داده است.

1. Beder

2. Journal of Economic Literature.

از امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) روایت شده است، قناعت داشتن و دوری از حرص و طمع باعث احساس رفاه می‌شود و رأس بی‌نیازی و ثروت است (میزان الحکمه، ۱۳۸۴، ج ۹، ص ۵۸۲)؛ چه بسا افراد توانگر و ثروتمندی که به علت روحیه حرص و طمع و تکاثرگرایی، فقر ذهنی داشته و در مقابل، افراد بی‌بضاعتی که به علت وجود برخی از ویژگی‌ها مانند صبر، عزت نفس، اعتماد به نفس و نیز امید و ایمان، احساس رضایت از زندگی داشته باشند (سلیمانی و همکاران، ۱۳۹۸، ص ۱۶۴).

مطالعات نشان می‌دهد در شش دهه اخیر، در کشورهای مختلف پیشرفته همچون ایالات متحده و کشورهای در حال توسعه از جمله ایران نیز سطح ثروت، دارایی، امکانات جامعه و پدیده مصرف‌گرایی در هر سطح طبقاتی افزایش پیدا کرده است؛ ولی گزارش مطالعات مؤسسه‌های پژوهشی پیرامون روند شادکامی عمومی بیانگر این است که احساس رضایتمندی ثابت مانده یا کاهش پیدا کرده است^۱ و کشورهایی هم دیده می‌شوند که با رشد اقتصادی بیشتر احساس شادکامی ملی کمتری دارند. در مستند Story of Stuff^۲ دقیقه ۱۹:۲۵ نیز این روند نشان داده شده است.^۳ این تضاد و پارادوکس، پژوهشگران علوم اقتصادی و اجتماعی را بر آن داشت که به علت‌یابی آن پرداخته و عوامل مؤثر بر افزایش احساس خوشبختی و کاهش فقر ذهنی را مورد شناسایی قرار دهند.

نظام تعلیم و تربیت در این زمینه می‌تواند نقش خود را ایفا کند. برخی معتقدند که تربیت اقتصادی با رویکرد سرمایه‌داری می‌تواند به حرص، طمع و ولع منجر شده و این در حالی است که تربیت اقتصادی با رویکرد اسلامی می‌تواند به احساس رضایت از زندگی منجر شود (موسی‌زاده و صنعتی، ۱۳۹۶). همچنین، می‌توان گفت که احساس شادکامی^۴ یا رفاه ذهنی^۵ که بیانگر احساس رضایت از زندگی و آرامش در زندگی بوده، هم می‌تواند نتیجه تعلیم و تربیت اقتصادی با رویکرد اسلامی باشد و هم بستر ساز آن. از یک سو، تعلیم و تربیت اقتصادی، به دنبال توانمند کردن جامعه برای بهره‌گیری از فرصت‌ها و انجام بهترین انتخاب‌ها در بین تعداد زیادی از حق انتخاب‌ها برای

1. <http://www.gallup-international.com/surveys/happiness-hope-economic-optimism/>.

2. <https://www.aparat.com/v/gfEP3/story-of-stuff>.

۳. احساس رضایت از زندگی جامعه ایرانی در سطح پایینی قرار گرفته است (جایگاه پایین ایران در احساس شادکامی (گزارش ۲۰۱۹). گزارش‌های جهانی نشان می‌دهد ایران با وجود بهره‌مندی از توسعه اقتصادی نسبت به چند دهه گذشته، در بین کشورهای مختلف جایگاه شایسته‌ای را درباره رضایت از زندگی نسبت به دیگر کشورها نداشته و در رتبه ۱۱۷ جهانی است. مطالعه دیگری نیز بیانگر ناشکیبایی بالای جامعه ایرانی نسبت به سطح متوسط جهانی است. مقاله «شواهد جهانی برای ترجیحات اقتصادی» که در سال ۲۰۱۸ منتشر شده است تأییدکننده سطح بالای ناشکیبایی یا بی‌صبری جامعه ایرانی نسبت به بسیاری از کشورهاست. در این شرایط افراد مخاطره‌پذیر و خلاق نیز کمتر ظهور و بروز پیدا می‌کنند.

4. Happiness.

5. Subjective Well-Being.

رسیدن به احساس رضایت از زندگی و احساس رفاه بوده؛ و از سوی دیگر، جامعه‌ای که احساس رفاه کمتری در زندگی داشته و قدرت انتخاب کمی برای خود قائل باشد، خود را به راحتی تحت تربیت اقتصادی قرار نمی‌دهد و هزینه مبادلاتی جامعه برای این نوع تربیت بالا می‌رود.

رفاه ذهنی و احساس رضایت از زندگی، خود را در میزان قدرت انتخاب و فرصت‌های متنوع در اختیار جامعه، میزان امید و اعتماد به آینده و نیز کاهش هزینه‌های مبادلاتی فردی و اجتماعی در فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی نشان می‌دهد (غفاری و کبیری، ۱۳۹۴، ص ۱۰۹). به نظر می‌رسد جامعه‌ای که احساس کند در زمان محدود، قدرت بالایی در انتخاب داشته و از فرصت‌های متنوعی برای کارآفرینی و ارزش‌آفرینی برخوردار است، نسبت به جامعه‌ای که قدرت کمی برای انتخاب داشته و فرصت‌های محدودی در اختیار دارد و توانایی خلق فرصت ندارد، منابع بیشتری را در اختیار حوزه‌هایی همچون تربیت اقتصادی قرار داده و ضرورت آن را بیشتر حس می‌کند تا یاد بگیرند چگونه و با چه ضوابطی بهترین انتخاب‌ها را در زمان محدود می‌تواند داشته باشد.

از سوی دیگر، هرچه جامعه‌ای احساس کند فرصت‌های در اختیار و قدرت انتخاب کمتری دارد و میزان سرمایه و ثروت در اختیار آن نسبت به دیگر جوامع محدودتر است، احساس رضایت از زندگی اش کمتر خواهد بود و حرکت به سمت آموزش دیدن و تحت تعلیم و تربیت قرار گرفتن با هزینه مبادلاتی بیشتری برخوردار است. مردمان این جامعه ممکن است توسعه‌یافته و برخوردار از امکانات و آسایش باشند؛ ولی به دلیل حرص و طمع، قدرت انتخاب خود را محدود دیده و از زندگی خود رضایت نداشته باشند. امیرالمؤمنین، علی (علیه السلام) تصریح می‌کنند توانگرانی هستند که فقیرتر از مستمندان هستند (غرر الحکم و درر الکلم، ۱۴۲۹، ج ۱، ص ۳۸۲). شاید به این معنا باشد که برخی از توانگران بیشتر از فقرا احساس فقر می‌کنند. این احساس فقر می‌تواند ریشه در حرص و طمع آنان داشته باشد.

عقاید، ایمان، اخلاق و مناسک، عوامل چهارگانه سازنده دینداری است که از این میان، عامل «اخلاق» در مقایسه با دیگر عوامل، در احساس رفاه اجتماعی بیشتر تأثیرگذار بوده است. به نظر می‌رسد توصیه‌های اخلاقی اسلام مانند صبر، عزت نفس، اعتماد به نفس، خلاقیت و مخاطره‌پذیری این قابلیت را ایجاد می‌کند تا همزمان با ایجاد روحیه کارآفرینی و ارزش‌آفرینی و به تبع آن رفاه عینی، رفاه ذهنی را هم به دنبال داشته باشد (محبوبی، ۱۳۹۳).

مطالعات مختلفی به بررسی ارتباط ویژگی‌های اخلاقی و شخصیتی با رشد و توسعه اقتصادی پرداخته‌اند. در مطالعه داهمین^۱ و دیگران (۲۰۱۵) به بررسی ارتباط صبر و ثروت ملل پرداخته و

1. Dohmen.

نتیجه می‌گیرد صبر به واسطه افزایش سرمایه انسانی، بهره‌وری و کیفیت نهادی، بخش قابل توجهی از تفاوت‌های توسعه در میان کشورها را توضیح می‌دهد.

در شش دهه اخیر، احساس شادکامی یا رفاه ذهنی به‌عنوان یکی از شاخص‌هایی مطرح شد که قابلیت سیاست‌گذاری داشته و سیاست‌گذاران تلاش می‌کنند عوامل مؤثر بر بهبود این شاخص را مورد شناسایی قرار داده و برای آن سرمایه‌گذاری کنند (نیلسی و بابازاده، ۱۳۹۱، ص ۲۹)؛ همان‌طور که در برخی از جوامع پیشرفته مشاهده شده است افراد و جوامعی از آسایش و رفاه عینی برخوردار بوده ولی آرامش و رفاه ذهنی یا احساس شادکامی نداشته‌اند. آنها از دارایی‌ها و نعمت‌ها در اختیار خود، احساس رضایت نکرده و لذت نمی‌برند و در مقابل، احساس فقر ذهنی^۱ می‌کنند که آثار و تبعات اجتماعی منفی قابل توجهی دارد. نتایج پژوهش‌ها نیز نشان از این واقعیت است که به هر میزان احساس رفاه و رضایتمندی فردی و اجتماعی شهروندان در حد بالا و احساس محرومیت آنان در حد پایینی باشد، به همان اندازه فعالیت‌های اقتصادی و مشارکت آنان در فعالیت‌های اجتماعی و اداره امور جامعه بیشتر خواهد شد (ربانی و همکاران، ۱۳۸۸).

دانشگاه فردوسی مشهد به‌عنوان یکی از دانشگاه‌های برتر در سطح ملی، پذیرای برون‌دادهای موفق نظام آموزش و پرورش بوده و از سوی دیگر دارای تنوع رشته‌ها، تنوع جنسیت، تنوع سطح طبقات اجتماعی و اقتصادی و تنوع مقطع تحصیلی است. بنابراین، می‌توانست به‌عنوان یک جامعه مناسب برای انجام این پژوهش انتخاب شود که یافته‌های این مطالعه را می‌توان به دانشجویان دانشگاه‌های ایران تعمیم داد. از سویی گرچه ویژگی‌های شخصیتی و رفاه ذهنی دانشجویان متأثر از عوامل متعددی همچون رسانه و محیط فرهنگی جامعه و دانشگاه است، ولی آموزش و پرورش همچنان به‌عنوان اولین و مهم‌ترین متولی تربیت در زندگی افراد جامعه نقش برجسته‌ای داشته و به‌ویژه در ایجاد ویژگی‌های اخلاقی و تربیتی که عمده‌تاً در سنین ابتدای زندگی افراد شکل می‌گیرند، دارای اهمیت زیادی است. ضمن اینکه باید پذیرفت هر دو جامعه دانشگاهی و هم جامعه دانش‌آموزی هر دو از شرایط سیاسی، اقتصادی، فرهنگی کشور، رسانه‌ها، فضای مجازی و دیگر تأثیر می‌پذیرند؛ اما آنچه اهمیت دارد اینکه دانشجویان به‌طور حتم دوره آموزش ابتدایی و متوسطه را طی کرده‌اند و بخشی از شخصیت خود را از نظام تربیتی آموزش و پرورش برگرفته‌اند.

با توجه به رابطه رفاه ذهنی و تربیت اقتصادی و تأکید بر تأثیرگذاری آموزه‌های اخلاقی اسلام بر احساس رفاه، این پژوهش به دنبال بررسی اثر ویژگی‌های اخلاقی و شخصیتی مؤثر بر رفاه ذهنی است که این ویژگی‌ها می‌تواند بستر رفاه عینی را نیز فراهم کند. براساس مباحث پیش‌گفته،

1. Subjective Poverty.

سؤالات اصلی پژوهش این است که آیا ویژگی‌های اخلاقی-شخصیتی (صبر،^۱ خلاقیت،^۲ اعتماد به نفس،^۳ عزت نفس^۴ و ریسک‌پذیری) می‌توانند رفاه ذهنی را پیش‌بینی کنند؟ آیا بین ویژگی‌های اخلاقی-شخصیتی و میزان رفاه ذهنی رابطه معنادار وجود دارد؟ در کنار این سؤالات با توجه به اطلاعات جمعیت‌شناختی و تحصیلی دانشجویان به دو سؤال فرعی نیز پاسخ داده شده است: آیا بین رفاه ذهنی دانشجویان دختر و پسر تفاوت معناداری وجود دارد؟ آیا بین رفاه ذهنی دانشجویان در دو گروه براساس معدل تفاوت معناداری وجود دارد؟

مبانی نظری

در چند دهه اخیر، مفهوم رفاه اجتماعی بسیار دگرگون شده است. قبل از دهه ۱۹۷۰ دیدگاه «گفتمان مادی» غالب بود و تنها مقولات سنجش‌پذیر مادی در تابع رفاه اجتماعی وارد می‌شدند؛ اما در دهه‌های بعدی، محققان دریافتند که درآمد به‌عنوان شاخص اندازه‌گیری رفاه، خام و ناتمام است و در دهه ۱۹۹۰ رفاه اجتماعی به مجموعه شرایطی گفته شد که در آن خشنودی انسان مطرح است (عباسیان و نسرین‌دوست، ۱۳۹۱). ارائه تعریفی مشخص از رفاه، کار دشواری می‌باشد؛ البته در ادبیات علم اقتصاد، داشتن درآمد، دارایی و ثروت را معادل رفاه در نظر می‌گرفتند که به دلیل وجود تفاوت رفاه با احساس رفاه، تقسیم‌بندی رفاه عینی و ذهنی را قبول کردند. شاخص لگاتوم^۵ شاخصی است که بیان می‌کند مرفه‌ترین کشورها لزوماً آنهایی نیستند که تولید ناخالص داخلی بالایی دارند؛ بلکه کشورهایی هستند که شهروندانشان آزاد، شاد و سالم باشند. این دقیقاً همان چیزی است که احساس رضایتمندی، خوشبختی و سعادت را در فرد شکل می‌دهد.

فیتزپتریک^۶ (۱۳۸۱) ارائه مفهوم دقیق از رفاه را دشوار می‌داند و به معرفی چشم‌اندازهای اصلی رفاه بسنده می‌کند. عبارتند از: شادکامی، تأمین، ترجیحات، نیازها، رهایی و مقایسه نسبی که در جدول ۱ تعریف شده‌اند:

1. Patient.
2. Creativity.
3. Confidence.
4. Self esteem.
5. LEGATUM.
6. Fitzpatrick.

جدول ۱: تعاریف چشم‌اندازهای اصلی رفاه از دیدگاه فیتزپتریک (۱۳۸۱)

خوشبختی و شادکامی	به معنای رضایت و خرسندی از زندگی
تأمین	به این معنا که فرد در زندگی از امنیت، درآمد، اشتغال و مسکن برخوردار باشد و نسبت به این آگاهی داشته باشد که در آینده دچار نابسامانی نخواهد شد.
ترجیحات یا اولویت‌ها	به معنای محقق شدن آرزوها و ترجیحات فرد در زندگی
استحقاق	این مفهوم بر نقطه‌ای متعادل بین مشارکت و پاداش دلالت دارد (به این معنا که هر فرد متناسب با استحقاق خود، سطح رفاه متفاوتی دارد)
نیازها	به دو مقوله نیازهای اساسی و غیر اساسی تقسیم می‌شوند و برآورده شدن نیازهای اساسی به مقوله رفاه مربوط می‌شود
مقایسه‌های نسبی	در واقع سطح رفاه هر فرد کاملاً به سطح رفاه همگان خود، یعنی کسانی وابسته است که خود را با آنها مقایسه می‌کند.

از دیدگاه او رفاه ذهنی به احساسات، ادراکات، شناخت‌ها و تجارب همان فردی مربوط می‌شود که وی را موضوع رفاه قرار داده‌ایم و به آن شخص یا خویشتن او وابسته است (پیغامی و منصوری، ۱۳۹۳).

برونی و پورتا^۱ رفاه ذهنی را به‌عنوان حالتی از رفاه تعریف می‌کنند که هم شامل عنصر شناخت و هم عنصر دلبستگی است و بر این باورند که رفاه ذهنی از چهار جزء تشکیل می‌شود: ۱. عواطف خوشایند؛ ۲. عواطف ناخوشایند؛ ۳. قضاوت درباره زندگی یا سنجش وضعیت زندگی؛ ۴. رضایت در مورد مسائل زمینه‌ای نظیر ازدواج، سلامتی، اوقات فراغت و... (هزارجریبی و صفری شالی، ۱۳۹۱، ص ۳۶). یکی از جامع‌ترین تعاریفی که در ارتباط با رفاه ذهنی ارائه شده متعلق به «دینر»^۲ است. از نگاه وی رفاه ذهنی شامل تمامی ارزیابی‌های مثبت و منفی ای می‌شود که مردم در مورد زندگی‌شان انجام می‌دهند؛ رفاه ذهنی شامل ارزیابی‌های بازتابی شناختی همچون رضایت از زندگی، رضایت شغلی، علاقه و تعهدات و همچنین شامل عکس‌العمل‌های عاطفی در برابر وقایع زندگی همچون شادی یا ناراحتی می‌باشد (همان، ص ۳۷).

جدول ۲: تقسیم‌بندی دینر و همکاران از جنبه‌های رفاه ذهنی (هزارجریبی، صفری شالی، ۱۳۹۱)

ابعاد و مؤلفه‌ها	جنبه‌های رفاه ذهنی
رضایت از زندگی، رضایت حیطة‌ای، کیفیت زندگی	جنبه شناختی ۱
احساسات مثبت، احساسات منفی، نشاط	جنبه عاطفی ۲

1. Broni and Porta.

2. Diener.

همان‌طورکه در مقدمه توضیح داده شد از منظر دین مقدس اسلام، احساس رضایت از کیفیت زندگی و شادکامی تأکید شده است و آموزه‌هایی در قرآن و روایات برای آن تجویز شده است^۱ که امروزه در ادبیات علم اقتصاد به مفهوم رفاه ذهنی تعبیر شده است. رضایت از زندگی و شادکامی یک احساس درونی است که منقطع از دنیای خارج و واقعیت‌های بیرونی نبوده ولی وابسته به آن نیست و این امکان وجود دارد که در بدترین شرایط نیز بتوان از زندگی، احساس رضایت و خرسندی کرد. در فرهنگ اسلامی، رضایت از زندگی در سطحی بالاتر قرار دارد و در حقیقت رضایت از تقدیر خدا برای زندگی همراه با نشاط است (پسندیده، ۱۳۹۵).

متغیر اصلی دیگر ویژگی‌های اخلاقی و شخصیتی می‌باشد. پنچ ویژگی صبر، خلاقیت، اعتماد به نفس، عزت نفس و ریسک‌پذیری ویژگی‌های شخصیتی هستند. این ویژگی‌ها که نهادینه کردن آنها در خود مورد تأکید دین مقدس اسلام است، بسترساز تولید ثروت و کارآفرین شدن و رفاه پایدار است.

جدول ۳: ویژگی‌های اخلاقی و شخصیتی مورد تأکید آموزه‌های اسلامی (کلاتری و همکاران، ۱۳۹۲، ص ۴۱-۴۵)

ردیف	ویژگی اخلاقی و شخصیتی	تعریف	ابعاد	برخی از آیات و روایات مرتبط با آثار ویژگی
۱	صبر و شکیبایی	شکیبایی، رضایت، استقامت و درنگ (خرم‌سای و همکاران، ۱۳۹۳). دوری از اکتون‌گرایی ^۲ (تشکر و همکاران، ۱۳۹۷)	مؤلفه شکیبایی به بردباری و تحمل مصائب و تاب‌آوری در مقابل سختی‌ها	• بَلَىٰ إِن تَضْبِرُوْا وَتَشْتَفُوْا وَإِن تُاتُوْكُمْ مِّنْ فَوْرِهِمْ هٰذَا يُدِئِدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آءِ الْآبِ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ (آل عمران، ۱۲۵). بلی اگر صبر و مقاومت پیشه کنید و پرهیزکار باشید، چون کافران بر سر شما شتابان بیایند خدا پنج‌هزار فرشته را با پرچی که نشان مخصوص سپاه اسلام است به مدد شما می‌فرستد. الصَّبْرُ مِفْتَاحُ الدَّرِكِ وَالنَّجْحُ عُقْبَىٰ مَنْ صَبَرَ؛ صبر، کلید رسیدن است و کامیابی سرانجام کسی است که شکیبایی می‌ورزد (بحار الأنوار، ج ۷۵، ص ۴۵)
			مؤلفه رضایت به پذیرش وضع موجود و قبول موقعیتی که فرد در آن قرار دارد	
			مؤلفه استقامت به	• كَمْ مِنْ صَبْرٍ سَاعَةٍ قَدْ أَوْزَتْ قَرَحًا طَوِيلاً وَ

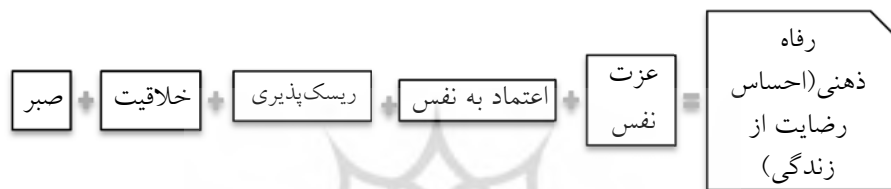
- تقویت ایمان و توکل به خداوند، صبر، تاب‌آوری و مقاومت در زندگی، داشتن تفکر واقع‌گرایانه و هماهنگی انتظارات با واقعیت‌ها، مطلق نبودن آسایش در دنیا، کنترل آرزوها، دل‌ن بستن به دنیا، لذت از داشته‌ها، راحت گرفتن زندگی، تلاش برای نگران نبودن، بخیل و حریص نبودن، اعتماد به نفس داشتن از آموزه‌های اسلامی است که برای دستیابی به احساس رضایت از زندگی به انسان توصیه شده است (دهقان‌پور و ضرغامی‌فر، ۱۳۹۸).
- در ادبیات اقتصاد رفتاری منظور از اکتون‌گرایی، ترجیح دادن مصرف در زمان حال نسبت به آینده و به تعویق انداختن پس‌انداز است.

			<p>پایداری و ثبات در انجام امور و مداومت در کار و فعالیت</p> <p>مؤلفه درنگ به ایجاد وقفه در مقابل خواسته‌ها و کنترل‌پذیری امیال درونی</p>	<p>کم من لَذَّةَ سَاعَةٍ قَدْ أَوْرَثَتْ حُزْناً طَوِيلًا؛ چه بسا یک لحظه صبر کردن موجب سرور و خوشحالی طولانی شود و چه بسا لحظه‌ای لذت بردن موجب اندوه طولانی شود (مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۱۱، ص ۲۶۳)</p>
۲	<p>خالقیت</p>	<p>مهم‌ترین و اساسی‌ترین قابلیت و توانایی انسان و بنیادی‌ترین عامل ایجاد ارزش است که در همه ابعاد و جوانب زندگی وی نقش کاملاً حیاتی ایفا می‌کند.</p> <p>(سیف، ۱۳۹۰، ص ۳۹۹-۴۰۳)</p>	<p>سیالی: تولید تعدادی اندیشه در یک زمان معین</p> <p>انعطاف‌پذیری (نرمش): تولید اندیشه‌ها و راه‌حل‌های متنوع و غیرمعمول برای یک مسئله</p> <p>ابتکار (تازگی، اصالت): استفاده از راه‌حل‌های منحصر به فرد و نو</p> <p>بسط (گسترش): تولید جزئیات و تعیین تلویحات و کاربردها</p>	<p>حضرت داود <small>علیه السلام</small> با بافتن زره توانست از حملات دشمن در امان ماند یا اینکه ساخت شیشه موجب شد تا کاخ‌های شیشه‌ای و آبنی‌ها و ظروف ابتکاری جدید پدید آید و زندگی انسان بهبود چشمگیری یابد (نمل، ۴۴).</p> <p>ابتکار حضرت یوسف <small>علیه السلام</small> در ذخیره‌سازی غلات از طریق حفظ آن در شلتوک موجب افزایش ماندگاری و تأمین امنیت غذایی شد که از طریق کشف قوانین عمومی و خصوصی درباره هوا و غلات و شیوه نگهداری آن به دست آمده است (یوسف، ۷).</p> <p>امام جعفر صادق <small>علیه السلام</small></p> <p>كُلُّ ذِي صِنَاعَةٍ مُضْطَرٌّ إِلَيَّ فَإِنِّي لَأَعْلَمُ بِهَا مَا يَكُونُ حَاقِقًا يَعْمَلُهُ مُؤَدِّيًا لِلْأَمَانَةِ فِيهِ مُسْتَمِيلًا لِمَنْ اسْتَعْمَلَهُ؛ هر اهل فنی برای موفقیت در کسب و کار خود به سه مطلب نیازمند است: تخصص و باهوشی در فن و حرفه مورد نظر؛ امین باشد و در کار و مال مردم، امانت و درستی را حفظ کند. با کارفرما و صاحب کار، خوش رفتار و خوش قلب باشد (تحف العقول، ص ۳۲)</p>
۳	<p>ریسک‌پذیری</p>	<p>فردی که مایل به مدیریت و بر عهده گرفتن امور و اختصاص منابع به فرصت‌هایی است که احتمال شکست معقولی را نیز به همراه دارد مخاطره‌پذیر گویند (احمدی‌دپور و همکاران، ۱۳۸۶).</p>	<p>فردی که مایل به مدیریت و بر عهده گرفتن امور و اختصاص منابع به فرصت‌هایی است که احتمال شکست معقولی را نیز به همراه دارد مخاطره‌پذیر گویند (احمدی‌دپور و همکاران، ۱۳۸۶).</p>	<p>إِذَا هَيْبَتٌ أَمْرًا فَفَعَّ فِيهِ فَإِنَّ شِدَّةَ تَوْقِيهِ أَعْظَمُ مِمَّا تَخَافُ مِنْهُ؛ هرگاه از کاری ترسیدی، خود را به کام آن بینداز؛ زیرا ترس شدید از آن کار، دشوارتر و زیان‌بارتر از اقدام به آن کار است.</p> <p>(نهج البلاغه، صبحی صالح، ص ۵۰۱، ح ۱۷۵).</p> <p>• قَالَ عَلِيُّ <small>علیه السلام</small>: التَّاجِرُ الْجَبَانُ مَحْرُومٌ وَ التَّاجِرُ الْجَسُورُ مَرْزُوقٌ؛ علی <small>علیه السلام</small> فرمود: بازرگان ترسو محروم است و بازرگان شجاع بهره‌مند (وسائل الشیعه، ج ۱۲، ص ۳۲۳)</p>
۴	<p>اعتماد به نفس</p>	<p>توانایی انجام دادن کارهای مؤثر و</p>	<p>ده نشانه مهم برای اعتماد به نفس ذکر</p>	<p>وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ</p>

		مناسب در هر موقعیتی».	می‌کنند که شامل، جهت و ارزش‌ها (دانستن اینکه فرد چه می‌خواهد و برای او چه چیزی اهمیت دارد)، انگیزه، ثبات عاطفی، خودآگاهی، انعطاف‌پذیری در رفتار، میل و اشتیاق به رشد کردن، سلامتی و انرژی، تمایل به قبول ریسک، و احساس هدفمندی است (بروتون و پلاتس، ۱۳۸۸، ص ۱۱، ۱۴ و ۱۵).	مُؤْمِنِينَ (آل عمران، ۱۳۹) و سست و محزون نشوید که اگر مؤمن باشید، غالب و برتر خواهید بود.
۵	عزت نفس	«اعتماد به توانایی خود در اندیشیدن و کنار آمدن با چالش‌های اولیه زندگی، اعتماد به حق خود برای موفق و شاد بودن» (براندن، ۱۳۷۹، ص ۲۴).	داشتن احساس ارزشمندی، شایسته بودن، داشتن حق ابراز نیازها و خواسته‌ها، ابراز میل رسیدن به ارزش‌ها و برخوردار شدن از ثمرات تلاش‌های خویشتن	<p>• قال الصادق <small>عليه السلام</small> ليجمع في قلبك الافتقار الى الناس والاستغناء عنهم، فيكون افتقارك اليهم في لين كلامك و حسن بشرتك و يكون استغناؤك عنهم في نزاهة عرضك و بقاء عزك؛ در دل خود نیاز به مردم و بی‌نیازی از آنان را جمع کن که نیاز تو به آنان در نرمی سخن و خوش‌رویی‌ات باشد و بی‌نیازی تو از ایشان در پاک نگه داشتن آبرو و حفظ عزت باشد (وسائل الشیعه، ج ۲، ص ۲۰۳).</p> <p>لِيَكُنْ طَلَبُكَ لِلْمَعِيشَةِ فَوْقَ كَسْبِ الْمُضَيِّعِ تَرْفَعُ نَفْسَكَ عَنْ مَثَلَةِ الْوَاهِنِ الضَّعِيفِ؛ دنبال روزی باش ولی دنبال روزی رفتن تو از حد کسانی که خود را تزیین می‌کنند، بالاتر باشد. نفس خود را برتر بگیر از اینکه در مظهر افراد سست و ضعیف درایی (وسائل الشیعه، ج ۱۲، ص ۳۰).</p> <p>• قال الامام علي <small>عليه السلام</small>: مَنْ هَانَتْ عَلَيْهِ نَفْسُهُ فَلَا تَأْمَنُ شَرَّهُ؛ کسی که نزد خودش احساس شخصیت نکند از شر او ایمن مباش (بحار الانوار، ج ۷۵، ص ۳۶۵، ج ۱).</p> <p>• وَ لَا تُخَيِّرِ النَّاسَ بِكُلِّ مَا أَنْتَ فِيهِ فَتَهْوَنَ عَلَيْهِمْ؛ هر گرفتاری که داری جلوی مردم بازگو نکن [زیرا] نزد ایشان خوار می‌شوی.</p>

ویژگی‌های شخصیتی اعتماد به نفس و عزت نفس افزون‌بر اینکه ویژگی‌های پایه و مهم در شخصیت انسان‌ها و مقدمه‌ساز کسب موفقیت و رضایت در موقعیت‌های مختلف زندگی می‌باشند، از طریق احساس خودمدیریتی، احساس خودکارآمدی، احساس خودتظیمی و خوداستقلال‌ی باعث بهره‌گیری از ظرفیت‌های درونی شده که با روحیه استقلال‌طلبی، نیاز به توفیق، خوش‌بینی هم‌گرایی و هم‌راستایی دارد. دو ویژگی اخلاقیت و ریسک‌پذیری نیز اساسی‌ترین و اصلی‌ترین ویژگی‌های مورد نیاز یک جامعه توسعه‌یافته می‌باشند که به واسطه احساس خودتوانی و احساس شجاعت می‌توانند با رفاه ذهنی و رضایت از زندگی ارتباط داشته باشند.

منبع: برگرفته از مطالعات اسنادی پژوهش

شکل ۱: مدل مفهومی عوامل مؤثر بر رفاه ذهنی

نتایج پژوهش‌ها نشان می‌دهد صفاتی مانند انگیزه‌دستیابی به موفقیت، تمایل به خودانگیزی، اخلاقیت و نوآوری، اعتماد به نفس، انعطاف‌پذیری، سخت‌کوشی، گرایش به پیش‌گامی، ریسک‌پذیری، فرصت‌یابی، هدف‌گذاری، خودآگاهی، تسلط بر رفتار و پافشاری و مقاومت در انجام کار که به‌طور مستقیم با کارآفرینی در ارتباط است، نیازمند پرورش از دوران کودکی هستند (سبزه، ۱۳۹۴). براساس یافته‌های به دست آمده، دلالت‌های تربیتی برای بسترسازی جهت تربیت اقتصادی استخراج شد تا در برنامه‌ریزی‌های آموزشی تربیت اقتصادی مورد استفاده قرار گیرد. در صورت اثبات این فروض می‌توان نتیجه گرفت متولیان تعلیم و تربیت اقتصادی به‌عنوان یکی از شش ساحت سند تحول بنیادین آموزش و پرورش باید با ابزارهای مختلف آموزشی و پرورشی بر تقویت ویژگی‌های یادشده متمرکز شده و زمینه تربیت اقتصادی را فراهم آورند و تلاش نمایند جامعه‌ای از نظر اقتصادی توانمند و با سطح رضایت و خشنودی بالا به ارمغان آورند. بنابراین در مطالعات داخلی و خارجی ارتباط عزت نفس و اعتماد به نفس با رفاه ذهنی مورد بررسی و اثبات قرار گرفته است. بررسی این ویژگی‌ها و تأثیر آن بر رفاه ذهنی در داخل کشور نیز ضروری می‌باشد تا دلالت‌های آن برای تربیت اقتصادی افراد جامعه مشخص شود.

پیشینه پژوهش

پژوهشگران خارجی و داخلی در رشته‌های جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، اقتصاد و نیز دیگر رشته‌های مرتبط تلاش کرده‌اند عوامل مؤثر بر افزایش احساس رضایت از زندگی و کاهش فقر ذهنی را از زوایای مختلف مورد شناسایی قرار دهند. در این قسمت به برخی از پژوهش‌ها اشاره می‌شود:

یافته‌های پژوهشی دو،^۱ کینگ،^۲ و چی^۳ (۲۰۱۷) در یک مطالعه میدانی و با مشارکت ۸۴۷ نفر از دانشجویان یک کالج در چین نشان داده‌اند بین عزت نفس و رفاه ذهنی پیوند قوی وجود داشته و عزت نفس، نقش مثبت در ارتقای رفاه ذهنی به عهده دارد.

نتایج پژوهش میدانی والیکین^۴ (۲۰۱۵) با مشارکت ۱۷۲۳ نفر از دانش‌آموزان نیز بیانگر این بود که از نظر شخصیتی، میان اعتماد به نفس و رفاه ذهنی ارتباط قوی بوده و دانشجویانی که از اعتماد به نفس بالایی برخوردارند سطح رضایت بالایی از زندگی داشته‌اند. در مقابل، نوجوانانی که از نظر شخصیتی، از نظر ارتباط و اعتماد به نفس، دارای ضعف بوده‌اند، سطح پایینی از رضایت از زندگی را نشان داده‌اند. تمنایی و متقاعدی فرد (۲۰۱۴) در مقاله خود با عنوان «رفاه ذهنی و زیر مقیاس‌های آن در بین دانشجویان: مطالعه نقش خلاقیت و خودکارآمدی» نشان دادند رابطه معناداری بین خلاقیت و رفاه ذهنی، عاطفی، روانی و اجتماعی وجود دارد. همچنین، خودکارآمدی و رفاه ذهنی و ابعاد آن ارتباط قابل توجهی با هم داشته‌اند. نتایج تحلیل رگرسیون خطی قابلیت پیش‌بینی رفاه ذهنی از طریق خلاقیت و خودکارآمدی را نشان داد.

لان و بوند^۵ (۲۰۱۳) با بهره‌گیری از داده‌های پیمایش ارزش‌های جهانی (WVS)^۶ و با استفاده از روش پانل دیتا^۷ تبیین نمودند در فرهنگ‌هایی که دین امری اجتماعی بوده و مردم دارای اعتقادات مذهبی هستند، رفاه ذهنی با دینداری رابطه مستقیم داشته ولی در جوامعی که فرهنگ دینداری کمتر است بین دینداری و فقر ذهنی رابطه منفی است. پادھی،^۸ رانا،^۹ میسرا^{۱۰} (۲۰۱۱) در مقاله خود عنوان کرده‌اند بین عزت نفس، رفاه ذهنی و موفقیت‌های تحصیلی همبستگی وجود دارد. نتایج این پژوهش نشان داده رابطه مثبت معناداری

1. Du.
2. King.
3. Chi.
4. Valickiene.
5. Lun & Bond.
6. The World Values Survey Association.
7. Panel data.
8. Padhy.
9. Rana.
10. Mishra.

بین عزت نفس، رفاه ذهنی، و موفقیت تحصیلی وجود دارد؛ در واقع با افزایش عزت نفس، رفاه ذهنی نیز افزایش می‌یابد. ضمن اینکه زنان، به‌طور معناداری عزت نفس و رفاه ذهنی بالاتری از هم‌تایان مرد خود داشته‌اند.

در مطالعات داخلی نیز سلیمانی و همکاران (۱۳۹۸) به بررسی آثار بالقوه دینداری بر فقر ذهنی در ایران با بهره‌گیری از داده‌های نتایج موج چهارم «طرح بررسی و سنجش شاخص‌های فرهنگ عمومی کشور سال ۱۳۹۱» برای ۱۷۰۰۰ نمونه پرداخته و با روش رگرسیون حداقل مربعات جزئی (PLS) و با استفاده از نرم‌افزار PLS-SEM اثبات نموده است که دینداری اثر معنادار و معکوس بر فقر ذهنی داشته و بین فقر ذهنی و متغیرهای درآمد و اعتماد رابطه معناداری وجود دارد.

درویشی و همکاران (۱۳۹۵) در تحقیق خود به بررسی رویکرد چند بعدی به رفاه ذهنی پرداخته‌اند؛ رضایتمندی از کل زندگی را به صورت تابعی از رضایتمندی در شش حوزه مختلف شغلی، مالی، مسکن، سلامت، اوقات فراغت و محیط زندگی در نظر گرفته‌اند. نتایج تحقیق آنان نشان داده تنها مؤلفه مؤثر بر رضایتمندی افراد از زندگی، رضایتمندی مالی نیست. به‌عنوان مثال، در شش حوزه مورد بررسی، فقط در سه حوزه سلامت، فراغت و محیط زندگی، درآمد خانوار به‌عنوان یک متغیر تأثیرگذار ظاهر شده است؛ در حالی که میزان تحصیلات بر پنج حوزه از شش حوزه رضایتمندی مورد بررسی قرار گرفته در این تحقیق، تأثیر مثبت و معناداری داشته است.

نتایج پژوهش بارگاهی و کبیری (۱۳۹۴) نشان می‌دهد، بین اعتماد اجتماعی با رفاه ذهنی و شاخص‌های شادکامی، احساس امنیت، ترجیحات ارزشی، استحقاق، نیاز و رهایی رابطه مثبت و معناداری وجود دارد؛ در حالی که بین شاخص مقایسه نسبی (احساس محرومیت) با اعتماد رابطه معکوس و معناداری وجود دارد. همچنین نتایج تحقیق یادشده نشان داده بیشترین مقدار ضریب همبستگی متعلق به اعتماد اجتماعی و احساس امنیت است؛ بنابراین هرگونه تغییر و نوسان در متغیر اجتماعی، می‌تواند به تغییر رفاه ذهنی و شاخص‌های آن منجر شود.

مدیری و آزاد ارمکی (۱۳۹۲) در مقاله خود به بررسی تفاوت‌های جنسیتی در رفاه ذهنی و عوامل مؤثر بر آن در ایرانیان پرداخته‌اند که به شیوه پیمایشی و ابزار پرسشنامه بوده است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد: ۱. در ایرانیان رفاه ذهنی در زنان بیش از مردان است؛ ۲. از میان متغیرهای زمینه‌ای، میان جنسیت، درآمد، اشتغال، وضعیت تأهل، وضعیت سکونت و پایگاه اقتصادی-اجتماعی و رفاه ذهنی ارتباط معنادار در هر دو جنس برقرار است و همچنین میان تحصیلات و رفاه ذهنی در زنان ایرانی رابطه قابل قبول و معنادار وجود دارد؛ اما این رابطه در مورد

مردان وجود ندارد؛ ۳. احساس سلامتی و احساس آزادی در زندگی فردی در هر دو جنس با رفاه ذهنی ارتباط معنادار دارد.

قاسمی و همکاران (۱۳۹۲) در رابطه با ارتباط بین عزت نفس و رفاه می‌نویسند: «ایجاد شرایطی که موجب رشد عزت نفس مردم شود و مردم به خود و جامعه احترام بگذارند و بتوانند عقاید گوناگون درون خود را تحمل نمایند، سبب ارتقای سطح رفاه می‌شود».

دلالت‌نصیری و همکاران (۱۳۹۱) در پژوهش خود به بررسی رابطه خلاقیت و نوآوری با رضایت شغلی شاغلان صنایع دستی شهر شیراز پرداخته‌اند. نتایج تحقیق آنان نشان داده بین خلاقیت و نوآوری با رضایت شغلی رابطه مثبت معنادار وجود دارد؛ البته ضریب همبستگی نوآوری با رضایت شغلی به مراتب بیشتر از خلاقیت و رضایت شغلی است.

دبیری و همکاران (۱۳۹۱) با یک مطالعه میدانی و مشارکت ۳۵۰ نفر از دانشجویان دانشگاه علامه طباطبایی با روش نمونه‌گیری خوشه‌ای تصادفی و از طریق روش آماری تحلیل مسیر، به بررسی روابط میان سبک‌های فرزندپروری، شخصیت، عزت نفس و شادکامی پرداخته‌اند و نقش عزت نفس در شادکامی تأیید شده است.

نتایج تحقیق برادران و حسین‌پور (۱۳۹۱) که به بررسی رابطه سرمایه اجتماعی با رفاه ذهنی کارکنان وزارت رفاه و تأمین اجتماعی پرداخته‌اند، نشان داده است که میزان رفاه ذهنی افراد تحت تأثیر سرمایه اجتماعی آنان است؛ یعنی افزایش میزان سرمایه اجتماعی افراد به افزایش رفاه ذهنی آنان منجر می‌شود.

نیلی و بابازاده (۱۳۹۱) در مقاله خود با تجزیه و تحلیل داده‌های رفاه ذهنی خرد، عوامل مؤثر بر رفاه ذهنی در ایران را شناسایی کرده‌اند. نتایج تحقیق آنان نشان می‌دهد درآمد، وضعیت شغلی، سلامت فردی، اعتقادات مذهبی، روابط و پیوندهای خانوادگی، سن و جنسیت بر سطح رفاه شهروندان ایرانی تأثیر دارد.

در جمع‌بندی از پیشینه تحقیقاتی، می‌توان ادعا کرد که در تحقیقات خارجی و داخلی، تاکنون پژوهش مستقلی پیرامون اثر هم‌زمان ویژگی‌های شخصیتی و اخلاقی که مورد تأکید آموزه‌های اسلامی بوده و هم‌زمان قابلیت کارآفرینی و ارزش‌آفرینی دارد بر رفاه ذهنی انجام نشده و دلالت‌های آن برای تعلیم و تربیت اقتصادی تبیین نشده است.

روش پژوهش

این پژوهش از حیث هدف، کاربردی و در زمره تحقیقات پیمایشی است و از لحاظ روش گردآوری و تجزیه و تحلیل داده‌ها در دسته طرح‌های رگرسیون گام‌به‌گام و همبستگی قرار می‌گیرد. طرح‌های همبستگی برای دو هدف عمده کشف ارتباط بین متغیرها و پیش‌بینی نمره آزمودنی در یک متغیر از روی نمره‌های او در دیگر متغیرها، استفاده می‌شود (گال، بورگ و گال، ۱۳۸۳، ص ۷۱۶).

جامعه و نمونه پژوهش

جامعه پژوهش، ۱۸۵۱۸ نفر از دانشجویان دختر و پسر دانشگاه فردوسی مشهد در مقطع کارشناسی و کارشناسی ارشد و تمامی دانشکده‌ها و رشته‌ها بودند. به منظور تعیین حجم نمونه از فرمول کوکران استفاده ($d=0/05$, $q=0/5$, $p=0/5$, $z=2$) و حجم نمونه ۳۷۶ نفر برآورد شد. پرسشنامه‌ها بر روی پورتال دانشجویی همه دانشجویان کارشناسی و کارشناسی ارشد قرار گرفت. در مجموع ۵۱۳ پرسشنامه جمع‌آوری شد، تعداد ۶۲ پرسشنامه به علت ناقص بودن حذف شد و در نهایت ۴۵۱ پرسشنامه کامل و قابل قبول برای استخراج داده‌ها مورد استفاده قرار گرفت. ۴۵/۴ درصد از آنها را زنان و ۵۳/۹ درصد از آنان را مردان تشکیل می‌دادند و ۰/۷ جنسیت خود را مشخص نکردند. ۵۹/۹ درصد از مشارکت‌کنندگان دارای معدل کمتر از ۱۵، ۴۰/۱ دارای معدل بالای ۱۵ بوده‌اند.

ابزار پژوهش

جهت سنجش سطح رفاه ذهنی افراد از پرسشنامه سنجش شادکامی آکسفورد استفاده شد که سال (۱۹۹۰) توسط هیلز^۱ و آرگیل^۲ ساخته شد و سال (۲۰۰۲) توسط آنان بهبود یافت. این پرسشنامه ۲۹ ماده دارد و براساس طیف چهار درجه‌ای از ۱ تا ۴ نمره‌گذاری می‌شود؛ بنابراین حداقل نمره آزمودنی ۲۹ و حداکثر آن ۱۱۶ است. هرچه نمره آزمودنی بالاتر باشد، نشانگر شادکامی بالاتر او خواهد بود و هرچه نمره پایین‌تر باشد، نشان‌دهنده شادکامی کمتر او است. فورنهام و بروین (۱۹۹۰) ضریب آلفای ۰/۸۷ را با ۱۰۱ آزمودنی گزارش کرده‌اند؛ فرانسیس و همکاران (۱۹۹۸) آلفای ۰/۹۲ و در یک بررسی میان فرهنگی در چهار کشور مختلف، ضرایب ۰/۸۹، ۰/۹۰، ۰/۸۹، ۰/۸۹ را به دست آورده‌اند (به نقل از دبیری و همکاران، ۱۳۹۱).

1. Hills.
2. Argyle.

برای سنجش عزت نفس از پرسشنامه عزت نفس که توسط روزنبرگ^۱ در سال ۱۹۶۵ ساخته شده، استفاده شد که شامل ۱۰ سؤال است که پنج سؤال آن منفی و پنج سؤال آن مثبت است. هر سؤال دارای دو گزینه موافق و مخالف است. حداقل نمره صفر و حداکثر آن ۱۰ است. هرچه نمره فرد به ۱۰ نزدیکتر باشد، عزت نفس بیشتر است. روایی آن در بسیاری از تحقیقات قابل قبول بوده است؛ برای نمونه در پژوهش مظلومی محمودآباد و همکاران (۱۳۸۴) ضریب آلفای کرونباخ ۰/۷۸ به دست آمده و در پژوهش دبیری و همکاران (۱۳۹۱) ضریب آلفای کرونباخ این پرسشنامه ۰/۷۵ گزارش شده است.

برای سنجش خلاقیت از پرسشنامه خلاقیت تورنس^۲ که در سال ۱۹۷۹ براساس نظریه تورنس درباره خلاقیت و در سال ۱۳۶۳ به وسیله عابدی ساخته شده است؛ از چهار خرده آزمون سیالی، بسط، ابتکار و انعطاف‌پذیری تشکیل شده است. براساس نتایج پژوهش‌هایی که در کتابچه راهنمای این آزمون منتشر شده، ضریب پایایی این آزمون بین ۰/۸۰ و ۰/۹۰ برآورد شده است (عابدی، ۱۳۷۲). ضریب پایایی بخش‌های مختلف پرسشنامه ایرانی که توسط عابدی ساخته شده، سیالی ۰/۸۵، ابتکار ۰/۸۲، انعطاف‌پذیری ۰/۸۴، بسط ۰/۸۰ می‌باشد (عابدی، ۱۳۷۲).

برای سنجش اعتماد به نفس از پرسشنامه مربوط به آن ساخته شده توسط آیزنک^۳ در سال ۱۹۷۶ استفاده شده است که دارای سه گزینه «بلی»، «خیر»، و یا «؟» است. هرمرزی‌نژاد و همکاران (۱۳۷۹) اعتبار سازه این آزمون را برای دانشجویان دختر ۰/۷۴ و برای دانشجویان پسر ۰/۷۹ گزارش کرده است.

برای سنجش صبر از پرسشنامه صبر و شکیبایی ساخته شده توسط خرمایی و همکاران (۱۳۹۳) استفاده شده که دارای پنج مؤلفه متعالی شدن، شکیبایی، رضایت، استقامت و درنگ است و پایایی کلی آن ۰/۸۶ می‌باشد.

برای سنجش ریسک‌پذیری از پرسشنامه سنجش ویژگی‌های شخصیتی کارآفرینان (سوالات مربوط به بخش ریسک‌پذیری) تهیه شده توسط تیم «اصفهان پلاس» (بدون سال) استفاده شده است. پایایی این پرسشنامه ۰/۹۲ می‌باشد.

پژوهشگران برای اندازه‌گیری رفاه ذهنی، بر خوداظهاری مربوط به شادی یا رضایت از زندگی تکیه می‌کنند (ملکی و برادران، ۱۳۹۴).

1. Rosenberg.

2. Torrance.

3. Eysenck.

جهت بررسی پایایی و روایی پرسشنامه‌های یادشده در این پژوهش، پس از توزیع پرسشنامه میان ۳۲ نفر از دانشجویان، آلفای کرونباخ احساس رفاه ذهنی (پرسشنامه شادکامی) ۰/۹۳، صبر و شکیبایی برابر ۰/۷۹، ریسک‌پذیری ۰/۸۳، خلاقیت ۰/۸۰، اعتماد به نفس ۰/۸۰ و در نهایت عزت نفس ۰/۸۱ محاسبه شد که بیانگر پایایی گویه‌های یادشده بود.

جدول ۴: اطلاعات مربوط به ابزار پژوهش

متغیر آزمون شده	نام آزمون	تعداد سؤالات هر مؤلفه	نحوه محاسبه نمره آزمون	نمره روایی و پایایی پرسشنامه‌ها	نمره آلفای کرونباخ در پژوهش حاضر
رفاه ذهنی	شادکامی آکسفورد (۱۹۹۰)	۲۹	چهارگزینه: ۱. کمترین نمره: ۴. بیشترین نمره	۰/۸۷ ۰/۹۲	۰/۹۳
اعتماد به نفس	اعتماد به نفس آیزنک	۱۴	سه گزینه: بله خیر نمی‌دانم	۰/۷۹ ۰/۷۴	۰/۸۰
عزت نفس	عزت نفس روزنبرگ	۱۰	سه گزینه: موافق مخالف نمی‌دانم	۰/۷۸ ۰/۷۵	۰/۸۱
صبر و شکیبایی	صبر و شکیبایی خرمایی و همکاران (۱۳۹۳)	۱۵	پنج گزینه: ۱. کاملاً نادرست: ۵. کاملاً درست	۰/۸۶	۰/۷۹
خلاقیت	خلاقیت تورنس	۱۸	مؤلفه‌ها: متعالی شدن، شکیبایی، رضایت، استقامت، درنگ	سیالی ۰/۸۵ انعطاف‌پذیری ۰/۸۴ ابتکار ۰/۸۲ بسط ۰/۸۰	۰/۸۰
ریسک‌پذیری	سنجش ویژگی‌های شخصیتی کارآفرینان تیم «اصفهان پلاس»	۱۰	چهارگزینه: ۱. کاملاً مخالفم ۴. کاملاً موافقم	۰/۹۲	۰/۸۳

یافته‌ها

تعداد، میانگین، انحراف استاندارد کجی و کشیدگی میانگین نمرات رفاه ذهنی، صبر، ریسک‌پذیری، خلاقیت، اعتماد به نفس و عزت نفس شرکت‌کنندگان در جدول شماره ۵ آورده شده است.

جدول ۵: توصیف آمارهای متغیرهای مستقل

متغیرها	تعداد	حداقل	حداکثر	میانگین	انحراف از معیار	کجی	کشیدگی
رفاه ذهنی	۴۵۱	۱/۰۴	۳/۶۹	۲/۱۹	۰/۴۸۱	۰/۲۱	-۰/۱۸۳
صبر	۴۵۱	۱/۴۱	۴/۶۹	۲/۹۰	۰/۵۴۱	۰/۰۹۶	۰/۳۵۵
ریسک‌پذیری	۴۵۱	۰/۹۱	۳/۶۴	۲/۵۰	۰/۵۱۱	-۰/۳۰۴	۰/۲۵۱
خلاقیت	۴۵۱	۱/۲۳	۳/۵۷	۲/۶۱	۰/۴۰۸	-۰/۳۰۹	۰/۰۰
اعتماد به نفس	۴۵۱	۰/۰۷	۱/۸۷	۱/۱۴	۰/۴۲۷	-۰/۳۸۴	-۰/۵۹
عزت نفس	۴۵۱	۰/۰۰	۱/۸۲	۱/۱۷	۰/۴۶۳	-۰/۳۸۱	-۰/۶۶۸

جدول شماره ۵ نشان می‌دهد آمارهای کجی و کشیدگی بین (۲ و -۲) بوده و بیانگر نرمال بودن متغیرهای پژوهش است، همچنین، میانگین نمرهای رفاه ذهنی ۲/۱۹، صبر ۲/۹۰، ریسک‌پذیری ۲/۵، خلاقیت ۲/۶۱، اعتماد به نفس ۱/۱۴ و عزت نفس ۱/۱۷ به دست آمده است.

جدول ۶: توزیع فراوانی و درصد رفاه ذهنی پاسخگویان

رفاه ذهنی	فراوانی	درصد
پایین	۲۳۱	۵۱/۱۱
بالا	۲۲۰	۴۸/۸۹

توزیع فراوانی داده‌ها در جدول شماره ۶ بیانگر این است که از میان نمونه مورد پژوهش، ۲۳۱ نفر که بیش از ۵۱ درصد از مشارکت‌کنندگان را تشکیل می‌دادند دارای رفاه ذهنی پایین و ۲۲۰ نفر که کمتر از ۴۹ درصد آنها را تشکیل می‌دادند دارای رفاه ذهنی بالا هستند.

سؤال اول

آیا بین رفاه ذهنی دانشجویان دختر و پسر تفاوت معناداری وجود دارد؟

جدول ۷: نتایج آزمون تی دو گروه مستقل در رفاه ذهنی دانشجویان دختر و پسر

متغیر	تعداد	میانگین	F	sig	T	Df	sig
مرد	۲۰۴	۶۲/۷	۶/۸۴	۰/۰۰۹	-۱/۱۷	۴۰۴/۱۹	۰/۲۴
زن	۲۴۲	۶۴/۳					

همان‌طورکه نتایج جدول بالا نشان می‌دهد ۲۰۴ نفر از دانشجویان پسر و ۲۴۲ نفر دانشجویان دختر بودند. نتایج آزمون تی دو گروه مستقل نشان می‌دهد میانگین نمره رفاہ ذهنی در گروه دانشجویان دختر بیشتر از پسر است؛ اما این دو با هم تفاوت معنادار ندارد ($t = -1/17, p > 0/05$).

سؤال دوم

آیا بین رفاہ ذهنی دانشجویان در دو گروه براساس معدل تفاوت معناداری وجود دارد؟

جدول ۸: نتایج آزمون تی دو گروه مستقل در رفاہ ذهنی دانشجویان در دو گروه براساس معدل

گروه	تعداد	میانگین	F	sig	T	Df	sig
معدل کمتر از ۱۵	۲۵۴	۶۱/۵۰	۱/۰۴	۰/۳۰	-۲/۳۶	۴۲۳	۰/۰۱
معدل بالاتر از ۱۵	۱۷۱	۶۴/۵۹					

همان‌طورکه نتایج جدول ۸ نشان می‌دهد ۲۵۴ نفر از مشارکت‌کنندگان دارای معدل کمتر از ۱۵ و ۱۷۱ نفر دارای معدل بالای ۱۵ بودند. آزمون لوین نشان می‌دهد واریانس‌های دو گروه با هم برابرند ($p > 0/05$). نتایج آزمون تی دو گروه مستقل نشان می‌دهد که مقایسه میانگین رفاہ ذهنی در دو گروه معدل (بالاتر از ۱۵ و کمتر از ۱۵) تفاوت معناداری دارند ($t = -2/36, p < 0/05$) و رفاہ ذهنی دانشجویانی که معدل بالاتر از ۱۵ دارند بیشتر است.

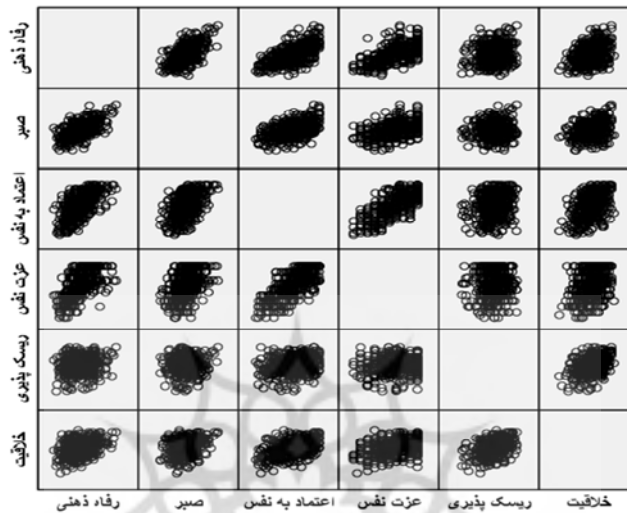
سؤال سوم

آیا بین رفاہ ذهنی دانشجویان با ویژگی‌های اخلاقی شخصیتی رابطه معناداری وجود دارد؟

جدول ۹: ضریب همبستگی پیرسون ویژگی‌های اخلاقی و شخصیتی با رفاہ ذهنی

متغیر	صبر	ریسک‌پذیری	خلاقیت	اعتماد به نفس	عزت نفس	رفاہ ذهنی
صبر	۱					
ریسک‌پذیری	۰/۰۷۷	۱				
خلاقیت	۰/۳۱۵**	۰/۴۱۲**	۱			
اعتماد به نفس	۰/۵۲۵**	۰/۲۰۶**	۰/۴۶۵**	۱		
عزت نفس	۰/۴۷۲**	۰/۰۸۲	۰/۳۱۸**	۰/۷۳۳**	۱	
رفاہ ذهنی	۰/۶۳۲**	۰/۱۳۹**	۰/۳۶۷**	۰/۶۵۷**	۰/۶۴۵**	۱

همان‌گونه که در جدول شماره ۹ مشاهده می‌شود، نتایج ضریب همبستگی پیرسون نشان می‌دهد بین تمامی ویژگی‌های اخلاقی و شخصیتی با رفاه ذهنی دانشجویان رابطه معناداری وجود دارد ($p < 0/01$).

شکل ۲: نمودار اسکتر پلات روابط بین مولفه‌های اخلاقی و شخصیتی با رفاه ذهنی دانشجویان

همان‌طور که در جدول شماره ۹ و شکل شماره ۱ نشان داده شده است میزان همبستگی بین صبر و رفاه ذهنی $0/632$ ، بین ریسک‌پذیری و رفاه ذهنی $0/139$ ، بین خلاقیت و رفاه ذهنی $0/367$ ، بین اعتماد به نفس و رفاه ذهنی $0/657$ ، بین عزت نفس و رفاه ذهنی $0/645$ به دست آمده که رابطه همبستگی مثبت معناداری بود.

سؤال چهارم

آیا ویژگی‌های اخلاقی-شخصیتی می‌تواند رفاه ذهنی را پیش‌بینی کند؟

به منظور پاسخ به سؤال یادشده از آزمون رگرسیون گام‌به‌گام استفاده شد. قبل از آزمون مدل ابتدا مفروضه‌های هم خطی بودن متغیرها و استقلال خطاها بررسی شد. نتایج نشان داد که شاخص تحمل برای تمام متغیرهای پیش‌بینی کوچک‌تر از $0/96$ و همچنین مقدار شاخص دوربین واتسون که به منظور بررسی مفروضه استقلال خطا اجرا شد برابر $1/89$ بود. اگر شاخص تحمل کوچک‌تر از یک ($0 < \text{collinearity} < 1$) و مقدار آزمون دوربین واتسون کوچک‌تر از چهار باشد ($4 < \text{Durbin-Watson} < 4$) می‌توان گفت که از مفروضه‌های رگرسیون تخطی صورت نگرفته است.

بنابراین، با توجه به شاخص‌های به دست آمده، می‌توان نتیجه گرفت که شرایط انجام آزمون رعایت شده است.

در این مدل ۵ گام وجود داشت: گام اول از پیش‌بینی اعتماد به نفس استفاده شد؛ گام دوم عزت نفس؛ گام سوم صبر؛ گام چهارم خلاقیت و گام پنجم ریسک‌پذیری بود؛ اما رگرسیون گام به گام در این مدل سه گام - اعتماد به نفس، صبر و عزت نفس - را تأیید کرد.

جدول ۱۰: نتایج ضریب همبستگی و ضرایب تعیین و تعدیل شده رگرسیون گام به گام در پیش‌بینی رفاه ذهنی

گام‌های الگو	ضریب همبستگی	ضریب تعیین	ضریب تعیین تعدیل شده
اعتماد به نفس	۰/۶۵۷	۰/۴۲۱	۰/۴۳۰
اعتماد به نفس و صبر	۰/۷۳۸	۰/۵۴۵	۰/۵۴۳
اعتماد به نفس، صبر و عزت نفس	۰/۷۶۳	۰/۵۸۲	۰/۵۷۹

همان‌طور که در جدول ۱۰ مشاهده می‌شود، معادله رگرسیونی تا سه گام پیش رفت. در گام اول اعتماد به نفس ۰/۴۳۰ از رفاه ذهنی، در گام دوم ضریب اعتماد به نفس همراه با صبر ۰/۵۴۳ و در گام سوم ضریب اعتماد به نفس، صبر و عزت نفس ۰/۵۷۹ از رفاه ذهنی را پیش‌بینی می‌کنند.

جدول ۱۱: نتایج تحلیل واریانس یک‌راهه برای پیش‌بینی رفاه ذهنی براساس سه گام مدل

گام	شاخص مدل	SS	df	MS	F	Sig
۱	اثر رگرسیونی	۳۷۶۹۴/۱۲۰	۱	۳۷۶۹۴/۱۲۰	۳۳۹/۶۹۸	۰/۰۰۰
	باقی‌مانده	۴۹۷۱۱/۷۵۵	۴۴۸	۱۱۰/۹۶۴		
	کل	۸۷۴۰۵/۸۷۵	۴۴۹			
۲	اثر رگرسیونی	۴۷۶۴۸/۱۳۲	۲	۲۳۸۲۴/۰۶۶	۲۷۶/۸۵۶	۰/۰۰۰
	باقی‌مانده	۳۹۷۵۷/۷۴۳	۴۴۷	۸۸/۹۴۳		
	کل	۸۷۴۰۵/۸۷۵	۴۴۹			
۳	اثر رگرسیونی	۵۰۸۸۸/۶۳۳	۳	۱۶۹۶۲/۸۷۸	۲۰۷/۱۷۵	۰/۰۰۰
	باقی‌مانده	۳۶۵۱۷/۲۴۲	۴۴۶	۸۱/۸۷۷		
	کل	۸۷۴۰۵/۸۷۵	۴۴۹			

همان‌طور که در جدول ۱۱ مشاهده می‌شود، اثر رگرسیونی سازه‌های اعتماد به نفس، صبر و عزت نفس بر متغیر خودکارآمدی معنادار بوده است. این اثر رگرسیونی در گام اول با $F=۳۳۹/۶۹۸$ و در سطح آلفای کمتر از $P<۰/۰۰۱$ ، در گام دوم با $F=۲۷۶/۸۵۶$ و در سطح آلفای کمتر از $P<۰/۰۰۱$ و در گام سوم با $F=۲۰۷/۱۷۵$ و در سطح آلفای کمتر از $P<۰/۰۰۱$ معنادار به دست آمد.

جدول ۱۲: ضرایب معادله رگرسیونی گام به گام برای پیش‌بینی رفاه ذهنی

Sig	T	ضرایب غیر استاندارد			
		خطای استاندارد	مقدار B		
۰/۰۰۰	۲۷/۳۶۶		۱/۴۲۵	۳۸/۹۸۴	عرض از مبدأ
۰/۰۰۰	۱۸/۴۳۱	۰/۶۵۷	۰/۰۸۳	۱/۵۳۱	اعتماد به نفس
۰/۰۰۰	۷/۰۷۰		۲/۴۲۶	۱۷/۱۵۳	عرض از مبدأ
۰/۰۰۰	۱۱/۹۶۲	۰/۴۴۸	۰/۰۸۷	۱/۰۴۵	اعتماد به نفس
۰/۰۰۰	۱۰/۵۷۹	۰/۳۹۷	۰/۰۶۴	۰/۶۸۱	صبر
۰/۰۰۰	۷/۱۸۲		۲/۳۲۹	۱۶/۷۲۵	عرض از مبدأ
۰/۰۰۰	۵/۴۱۶	۰/۲۵۶	۰/۱۱۰	۰/۵۹۶	اعتماد به نفس
۰/۰۰۰	۹/۹۸۱	۰/۳۶۳	۰/۰۶۲	۰/۶۲۴	صبر
۰/۰۰۰	۶/۲۹۱	۰/۲۸۷	۰/۱۳۷	۰/۸۶۴	عزت نفس

یافته‌های رگرسیون گام به گام نشان می‌دهد معادله خط با در نظر گرفتن سه گام در این مدل به صورت زیر است:

$$\text{رفاه ذهنی} = ۱۶/۷۲۵ + ۰/۵۹۶ (\text{اعتماد به نفس}) + ۰/۶۲۴ (\text{صبر}) + ۰/۸۶۴ (\text{عزت نفس})$$

بحث و نتیجه‌گیری

با توجه به نیاز دانش‌آموزان و دانشجویان به افزایش سواد اقتصادی در کنار دیگر آموزش‌ها، در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش به تربیت اقتصادی توجه شده است و نظام آموزش و پرورش مکلف به اجرای سند شده است؛ اما امکان دارد تربیت اقتصادی و مسیر آن به سمتی هدایت شود که خروجی آن فقط رفاه عینی باشد؛ ولی از سوی دیگر، به دلیل منفعت‌طلبی صرفاً اقتصادی و تقویت ویژگی‌هایی همچون حرص و طمع به ثروت، ممکن است احساس فقر ذهنی رشد کرده و احساس رضایتمندی از زندگی و شادکامی ایجاد نشود. این در حالی است که انتظار می‌رود رفاه عینی منجر به رفاه ذهنی شود؛ اما شواهد داخلی و خارجی و نیز روایات معصومان علیهم‌السلام نشان می‌دهد الزاماً رفاه عینی به رفاه ذهنی منجر نمی‌شود و نیاز به تقویت ویژگی‌های شخصیتی و اخلاقی خاصی در انسان است. رهاورد آن برای نظام تعلیم و تربیت این است که با مداخله آموزشی و تربیتی این ویژگی‌ها را تقویت کند.

این پژوهش تلاش نمود با استفاده از روش توصیفی-پیمایشی، این فرضیه را بررسی نماید که نهادینه کردن آموزه‌های اخلاقی مورد تأکید اسلام شامل صبر، عزت نفس، اعتماد به نفس، خلاقیت و ریسک‌پذیری در فراگیران تربیت اقتصادی، این قابلیت را ایجاد می‌کند که افزون‌بر افزایش رفاه اقتصادی و عینی به افزایش رفاه ذهنی دانشجویان منجر شود. برای بررسی فرضیه

پژوهش نیز پس از اجرای آزمون‌های مرتبط و تخمین ضرایب، آماره‌های مربوطه نشان داد رابطه همبستگی بین متغیرهای صبر، خلاقیت، مخاطره‌پذیری، اعتماد به نفس و عزت نفس با رفاہ ذهنی معنادار بوده ولی به‌طور هم‌زمان در یک رابطه رگرسیونی، متغیرهای مستقل صبر، عزت نفس و اعتماد به نفس به‌عنوان متغیرهای پیش‌بین معنادار بر رفاہ ذهنی شناخته شدند.

یافته‌های این مطالعه، بیانگر همسویی بخشی از نتایج این مطالعه با برخی از مطالعات انجام شده توسط سایر پژوهشگران مانند پادهی و همکارانش (۲۰۱۱) و آقابابی و همکارانش (۱۳۹۳) بود. اگرچه که در یک معادله پیش‌بین رگرسیونی، خلاقیت و مخاطره‌پذیری در کنار ویژگی‌های همچون صبر، اعتماد به نفس و عزت نفس تأثیر معناداری را روی رفاہ ذهنی نداشتند که با بخشی از یافته‌های مطالعه دلال‌نصیری و همکارانش (۱۳۹۱) همسویی نداشت. یافته‌ها نشان داد سه ویژگی صبر، اعتماد به نفس و عزت نفس، قابلیت توضیح دادن ۶۰ درصد رفاہ ذهنی را در جامعه مورد نظر داشت که توصیه می‌شود در برنامه‌ریزی درسی نظام آموزش و پرورش در کنار آموزه‌های مرتبط با تربیت اقتصادی به آن توجه ویژه‌ای شود.

گزارش‌های بین‌المللی درباره وضعیت احساس رضایتمندی از زندگی در ایران بیانگر این است که توجه به تقویت این ویژگی‌ها برای دستیابی به احساس رضایت بیشتر از زندگی، اهتمام ویژه‌ای در سطوح مختلف نظام آموزشی و تربیتی می‌طلبد. با توجه به فراگیری رسانه‌های مختلف و ابزارهای ارتباط جمعی و شبکه‌های اجتماعی که در خوش‌بینانه‌ترین حالت بدون برنامه مشخصی تنها به دنبال پر کردن اوقات فراغت و ایجاد فضای مفرح در زندگی افراد جامعه می‌باشند، نقش نظام تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران برای تقویت ویژگی‌های اخلاقی چون صبر، عزت نفس و اعتماد به نفس در جهت دستیابی به رفاہ ذهنی پررنگ‌تر می‌شود.

برای پرورش اثربخش این ویژگی‌های شخصیتی با استناد به نظریه‌ها و نتایج دیگر پژوهش‌ها، مختصات عناصر برنامه درسی (روش‌های تدریس، فعالیت‌های یادگیری، منابع و ابزار یادگیری، فضا و زمان) باید به‌گونه‌ای طراحی شوند که افرادی شکیبا، دارای عزت نفس و اعتماد به نفس به جامعه عرضه داشته تا براساس این ویژگی‌ها درآمد پایدار بلندمدت را بر درآمد ناپایدار کوتاه‌مدت ترجیح دهند و در سختی‌ها و مشکلات شکیبا بوده و پایداری و تلاش را بیاموزند. آنها باید برای دستیابی به هر نوع دارایی و ثروت، عزت خود را زیر پا نگذاشته و با اعتماد به نفس فقط بر دارایی‌های خود متکی باشند و یا با استعدادها و توانمندی‌های خود دارایی‌های جامعه را افزایش دهند و تولید ثروت کنند. اگرچه هر فعال اقتصادی برای رسیدن به درآمد پایدار بلندمدت، نیازمند

طی کردن مسیر با درآمدهای ناپایدار کوتاه‌مدت بوده اما دستیابی به درآمدهای پایدار نیز مستلزم صبر و شکیبایی و تداوم مستمر و پیوسته مسیر پیشرفت هستند.

هم‌زمانی دستیابی به رفاه عینی و رفاه ذهنی می‌تواند نتیجه دستاوردهای برنامه درسی آشکار و پنهان و دیگر شرایط و عوامل محیطی باشد. ابزارهای آموزشی و تربیتی متنوع اعم از محتوای کتاب‌های درسی و طراحی مسائل آن، انواع بازی‌های میدانی و کلاسی، بازدیدهای علمی، برگزاری نمایشگاه‌ها، طراحی موقعیت‌های مبهم و چالش‌برانگیز در تدریس و نیز مشارکت در فعالیت‌های پرچالش در محیط آموزشی، زمینه‌ساز پرورش ویژگی‌های یادشده خواهد بود. ایجاد مسیرهای پرچالش در مسیر تربیتی تحت نظر روان‌شناسان و مشاوران تربیتی، قابلیت تقویت ویژگی‌های صبر، عزت نفس و اعتماد به نفس را دارد که متولیان تربیت اقتصادی می‌توانند به صورت روشمند آنها را در طی کردن این چالش‌ها هدایت نمایند. شناخت این مسیرها و ابزارها و چگونگی به‌کارگیری ابزارها می‌تواند موضوع مطالعات پژوهشی آینده باشد. به دلیل محدودیت مالی و زمانی این پژوهش در سطح جامعه دانشگاه فردوسی انجام شد که می‌تواند نتایج آن برای جامعه دانشجویان دانشگاه‌های ایران تعمیم‌پذیر باشد. در پژوهش‌های دیگر می‌توان وسعت جامعه را بیشتر کرد و تعداد متغیرهای بیشتری را مطالعه کرد که براساس مبانی نظری می‌تواند رفاه ذهنی را تحت تأثیر قرار دهد.

منابع

۱. آقابابایی، ناصر؛ محمدتقی تیبیک و جواد حاتمی (۱۳۹۳)، «رابطه صبر با شخصیت، سلامت روانی، و رضایت از زندگی»، پژوهش‌های کاربردی روان‌شناختی، سال ۵، شماره ۲، ص ۱۷-۲۸.
۲. احمدپور داریانی، محمود و امیر عرفانیان (۱۳۸۶)، «نقش و جایگاه کارآفرینی در نیل به رشد و توسعه اقتصادی»، مجله اقتصادی، شماره ۶۹ و ۷۰، ص ۱-۱۸.
۳. بارگاهی، حسین و نرگس کبیری (۱۳۹۴)، «رفاه ذهنی و تأثیر اعتماد اجتماعی بر آن (مطالعه موردی جوانان ساکن شهر تهران)»، فصلنامه مطالعات جامعه‌شناختی جوانان، سال ۶، شماره ۲۰، ص ۹-۳۲.
۴. برادران، مراد و نسرین حسین‌پور (۱۳۹۱)، «رابطه سرمایه اجتماعی با رفاه ذهنی کارکنان وزارت رفاه و تأمین اجتماعی»، فصلنامه علمی-پژوهشی رفاه اجتماعی، سال ۱۳، شماره ۴۹، ص ۳۵-۵۶.
۵. براندن، ناتانیل (۱۳۷۹)، روان‌شناسی عزت نفس، (ترجمه مهدی قراچه‌داغی)، تهران: نشر نخستین.
۶. بروتون، کیت؛ برینلی‌ان پلاتس (۱۳۸۸)، اعتماد به نفس به زبان ساده: اعتماد به نفس خود را تقویت کنید و به هدف‌هایتان برسید، ترجمه مهدی قراچه‌داغی، تهران: آسیم.
۷. پسندیده، عباس (۱۳۹۵)، الگوی اسلامی شادکامی، چاپ سوم (ویراست دوم)، قم: انتشارات دارالحدیث.
۸. پیغامی، عادل و سمانه منصوری (۱۳۹۳)، «مطالعه تطبیقی ادبیات اقتصاد تاب‌آور و برنامه‌ریزی رفاه اجتماعی؛ ارائه یک مدل مفهومی ترکیبی»، فصلنامه آفاق امنیت، سال ۷، شماره ۲۵، ص ۸۹-۱۱۴.
۹. تشکری صالح، پروین؛ مهدی خداپرست مشهدی و مهدی فیضی (۱۳۹۷)، «ترجیح زمانی و اکنون‌گرایی در رفتار بین دوره‌ای جوانان ایران (مطالعه موردی دانشجویان دانشگاه مشهد)»، فصلنامه پژوهش‌های اقتصادی (رشد و توسعه پایدار)، سال ۱۸، شماره ۳، ص ۷۹-۱۰۲.
۱۰. توانایی، محمدحسین و الهه سلیم‌زاده (۱۳۸۹)، «بررسی تأثیر مثبت‌اندیشی از دیدگاه قرآن و حدیث»، پژوهشنامه علوم و معارف قرآن کریم، سال ۲، شماره ۷، ص ۳۹-۶۳.

۱۱. حرانی، ابن شعبه (۱۳۶۳)، تحف العقول عن آل الرسول ﷺ، چاپ علی اکبر غفاری، قم.
۱۲. حر عاملی، محمدحسن (۱۴۱۴)، تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة، ج ۲، قم: نشر آل البيت.
۱۳. خرمایی، فرهاد؛ اعظم فرمانی و اسماعیل سلطانی (۱۳۹۳)، «ساخت و بررسی ویژگی‌های روان‌سنجی مقیاس صبر»، فصلنامه اندازه‌گیری تربیتی، سال ۵، شماره ۱۷، ص ۸۳-۱۰۰.
۱۴. دبیری، سولماز؛ علی دلاور و غلامرضا صرامی و محمدرضا فلسفی نژاد (۱۳۹۱)، «تدوین مدل روابط سبک‌های فرزندپروری، شخصیت، عزت نفس و شادکامی: الگوی تحلیل مسیر»، فصلنامه خانواده‌پژوهی، سال ۸، شماره ۳۰، ص ۱۴۱-۱۵۹.
۱۵. دهقان‌پور، علیرضا و نرگس ضرغامی فر (۱۳۹۸)، موانع رضایت از زندگی از دیدگاه قرآن و روایات، کنفرانس بین‌المللی علوم انسانی، اجتماعی و سبک زندگی، گرجستان: دانشگاه پیام نور مرکز بین‌الملل گرجستان.
۱۶. آآمدی، عبدالواحد (۱۴۲۹)، غرر الحکم و درر الکلم، تحقیق السید مهدی الرجایی، قم: مؤسسه دارالکتاب الاسلامی.
۱۷. درویشی، باقر؛ مهدی امیدی و فرشته عصمت (۱۳۹۵)، «رویکرد چند بعدی به رفاه ذهنی مطالعه موردی: کارکنان دانشگاه ایلام»، فصلنامه مدل‌سازی اقتصادی، سال ۱۰، شماره ۳۶، ص ۷۵-۱۰۰.
۱۸. دلال‌نصیری، سمانه؛ عبدالله احمدی و مجید برزگر (۱۳۹۱)، «رابطه خلاقیت و نوآوری با رضایت شغلی در شاغلان صنایع دستی شیراز»، فصلنامه ابتکار و خلاقیت در علوم انسانی، سال ۲، شماره ۳، ص ۱۶۹-۲۰۴.
۱۹. ربانی، رسول؛ وحید قاسمی و محمد عباس‌زاده (۱۳۸۸)، «رابطه ابعاد مادی و غیر مادی رفاه اجتماعی با مشارکت شهروندان در امور شهری»، فصلنامه علمی-پژوهشی رفاه اجتماعی، سال ۹، شماره ۳۲، ص ۹۱-۱۰۸.
۲۰. سبزه، بتول (۱۳۹۴)، «طراحی الگوی برنامه درسی کارآفرینی برای کودکان پیش از دبستان و ارزشیابی آن از دیدگاه متخصصان برنامه درسی کارآفرینی و مربیان»، فصلنامه مطالعات پیش دبستانی و دبستان، سال ۱، شماره ۱، ص ۱۱۳-۱۴۰.
۲۱. سلیمانی، محمد؛ مهدی کیانی و ایمان عابدی (۱۳۹۸)، «بررسی اثرات بالقوه دینداری بر فقر ذهنی در ایران»، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، سال ۱۹، شماره ۷۳، ص ۱۵۵-۱۸۱.

۲۲. سیف، علی اکبر (۱۳۹۰)، روان‌شناسی پرورشی نوین (ویرایش ششم)، تهران: دوران.
۲۳. شریف‌الرضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴ق)، نهج‌البلاغه (لصباحی صالح)، قم: هجرت.
۲۴. شورای عالی انقلاب فرهنگی (۱۳۹۰)، سند تحول آموزش و پرورش.
www.nlai.irdocuments
۲۵. طغیانی، مهدی و عادل پیغامی (۱۳۹۵)، تعلیم و تربیت اقتصادی، ج ۱، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
۲۶. عابدی، جمال (۱۳۷۲)، «اخلاقیت و شیوه‌ای نو در اندازه‌گیری آن»، مجله پژوهش‌های روان‌شناختی، سال ۲، شماره ۱ و ۲، ص ۴۶-۵۴.
۲۷. عاملی، حر (۱۴۰۹ق)، وسائل الشیعه، ج ۲، قم: مؤسسه آل‌البیت (ع).
۲۸. عاملی، حر (۱۴۰۹ق)، وسائل الشیعه، ج ۱۲، قم: مؤسسه آل‌البیت (ع).
۲۹. عباسیان، عزت‌الله و میثم نسرین‌دوست (۱۳۹۱)، اقتصاد رفاه، تهران: نور علم.
۳۰. غفاری، غلامرضا و نرگس کبیری (۱۳۹۴)، «بررسی رابطه الگوهای مصرف و رفاه ذهنی در شهر تهران»، دو فصلنامه جامعه‌شناسی و توسعه، سال ۴، شماره ۲، ص ۱۰۵-۱۳۶.
۳۱. فیتز پتریک، تونی (۱۳۸۱)، نظریه رفاه، ترجمه هرمز همایون‌پور، تهران: مؤسسه عالی پژوهش تأمین اجتماعی.
۳۲. قاسمی، وحید؛ زهرا طاهری و مرضیه مهربانی (۱۳۹۲)، «تبیین رفاه اجتماعی و تأثیر آن بر احساس امنیت (مطالعه موردی شهر اصفهان)»، فصلنامه برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، سال ۵، شماره ۱۷، ص ۱۳۱-۱۷۶.
۳۳. کلانتری، ابراهیم؛ اسماعیل کلانتری و فاطمه محمودی (زمستان ۱۳۹۲)، «شناسایی مؤلفه‌های سبک زندگی اسلامی در حوزه کسب و کار از دیدگاه برخی آیات و روایات»، پژوهشنامه اخلاق، سال ۶، شماره ۲۲، ص ۳۳-۵۸.
۳۴. گال، مردیت؛ والتر بورگ و جویس گال (۱۳۸۳)، روش‌های تحقیق کمی و کیفی در علوم تربیتی و روان‌شناسی، ج ۲، ترجمه احمدرضا نصر و همکاران، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
۳۵. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳)، بحارالانوار، ج ۷۵، قم: دارالکتب الاسلامیه.
۳۶. محبوبی، رضا (۱۳۹۳)، «بررسی رابطه دینداری و احساس رفاه اجتماعی (رفاه ذهنی)»، رساله دکتری، دانشکده علوم اجتماعی، تهران: دانشگاه علامه طباطبائی.
۳۷. محمدی‌ری‌شهری، محمد (۱۳۸۴)، میزان الحکمه، ج ۹، قم: دارالحديث.

۳۸. مدیری، فاطمه و تقی آزادارمکی (۱۳۹۲)، «بررسی تفاوت‌های جنسیتی در رفاه ذهنی ایرانیان»، مجله علوم اجتماعی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی، سال ۱۰، شماره ۲، ص ۲۲۵-۲۴۲.
۳۹. مذبوحی، سعید؛ محمد شرفی و مینا مقدم (۱۳۹۱)، «برنامه درسی آموزش کارآفرینی: هدف، محتوا، روش تدریس و شیوه ارزشیابی»، فصلنامه ابتکار و خلاقیت در علوم انسانی، سال ۱، شماره ۳، ص ۹۷-۱۳۰.
۴۰. مظلومی محمودآباد، سیدسعید؛ علی مهری و محمدعلی مروتی شریف‌آباد (۱۳۸۴)، «ارتباط بین اعتماد به نفس و خودکارآمدی با رفتارهای بهداشتی در دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی شهید صدوقی یزد»، مجله مرکز مطالعات و توسعه آموزش پزشکی، سال ۳، شماره ۲، ص ۱۱۱-۱۱۷.
۴۱. ملکی، امیر و مراد برادران (۱۳۹۴)، «تحلیل وضعیت رفاه ذهنی در نظام‌های رفاهی با تأکید بر ایران»، فصلنامه علمی-پژوهشی رفاه اجتماعی، سال ۱۵، شماره ۵۸، ص ۷-۳۶.
۴۲. موسی‌زاده، زهره و فاطمه صنعتی (۱۳۹۶)، «تیین مؤلفه‌های تربیت اقتصادی براساس آموزه‌های اسلامی»، دو فصلنامه علمی-پژوهشی تربیت اسلامی، سال ۱۲، شماره ۲۴، ص ۷۳-۹۷.
۴۳. نوری، حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۱۱، ص ۲۶۳.
۴۴. نیلی، فرهاد و بهزاد بابازاده خراسانی (۱۳۹۱)، «شناسایی عوامل مؤثر بر رفاه ذهنی در ایران»، فصلنامه پژوهش‌های پولی و بانکی، سال ۶، شماره ۱۴، ص ۲۷-۴۸.
۴۵. هرمزی‌نژاد، معصومه؛ منیجه شهنی بیلاق و بهمن نجاریان (۱۳۷۹)، «رابطه ساده و چندگانه متغیرهای عزت نفس، اضطراب اجتماعی و کمال‌گرایی با ابراز وجود دانشجویان دانشگاه شهید چمران اهواز»، مجله علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه شهید چمران اهواز، سال ۷، شماره ۳ و ۴، ص ۲۹-۵۰.
۴۶. هزارجریبی، جعفر و رضا صفری‌شالی (۱۳۹۱)، آناتومی رفاه اجتماعی، تهران: جامعه و فرهنگ.
47. Beder, Sharon (2006), "The Role of Economic Education in Achieving Capitalist Hegemony", *State of Nature*, 2, September/October 2006. <https://ro.uow.edu.au/artspapers/67>.
48. Diener, Ed; Oishi, Shigehiro; Lucas, Richard E., (2003), "Personality, Culture, And Subjective Well-Being: Emotional and Cognitive Evaluations of Life", *Annual Reviews Psychol*, (54):403-25.

49. Du H, King RB, Chi P., (2017), "Self-esteem and subjective well-being revisited: The roles of personal", *relational, and collective self-esteem*, PLoS one. 12(8), e0183958.IF: 2.806.
50. Dohmen, T., Enke, B., Falk, A., Huffman, D., & Sunde, U., (2015), *Patience and the wealth of nations*, Unpublished manuscript, University of Bonn.
51. Eysenck, H. J., & Eysenck, S. B. G. (1976). Psychoticism as a Dimension of Personality. London: Hodder & Stoughton.
52. Hills, Peter. Argyle, Michael. (2002), "The Oxford Happiness Questionnaire: a compact scale for the measurement of psychological well-being", *Personality and Individual Differences* 33, (2002) 1073-1082.
53. Lun, V. M. -C., & Bond, M. H., (2013), "Examining the relation of religion and spirituality to subjective well-being across national cultures", *Psychology of Religion and Spirituality*, Vol.5, No.4, PP. 148-156.
54. Padhy, Meera, Rana, Suvashisa; Mishra, Manisha (2011), "Self Esteem and Subjective Wellbeing: Correlates of Academic Achievement of Students", *The International Journal's Research Journal of Social Science & Management*, Vol.01, No. 07, PP. 148-156.
55. Tamannaefar, Mohammad Reza; Motaghdifard, Mahshad. (2014), "Subjective well-being and its sub-scales among students: The study of role of creativity and self-efficacy", *Thinking Skills and Creativity* , 12 , 37-42.
56. Torrance, E. P. (1974).The Torrance Tests of Creative Thinking—Norms—Technical Manual Research Edition—Ver-bal Tests, Forms A and B—Figural Tests, Forms A and B.Princeton NJ: Personnel Press.
57. Valickiene, Rasa Pilkauskaite, (2015), "The Role Of Character,Confidence, And Connection On Contribution And Subjective Well-Being", *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 197, 265-270.